

ТЕОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ ЯК БАЗИС ФОРМУВАННЯ МІЖРЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН

Сучасна конфесійна мапа України є досить різноманітною. Щороку створюються та проходять реєстрацію нові релігійні організації та громади. Одні з них є представниками традиційних церков, інші – новітніх релігійних організацій. На законодавчому рівні передбачається рівний доступ громадян до всіх релігійних організацій і рівність релігійних організацій перед державою та окремою особою. Та оскільки всі релігії є рівними перед особою і суспільством, то вони вимушені шукати шляхи конструктивної співпраці. Відбувається це внаслідок того, що кожна релігійна організація у відкритому суспільстві не може претендувати на свою абсолютність та всевимірність, позаяк рівність їх, принаймні у соціальному контексті, є законодавчо та ціннісно обумовленою. Передумовою будь-яких практичних дій є їхнє теоретичне формування та методологічна розробка. В даному випадку, для міжрелігійної комунікації необхідною є початкова методологічна та світоглядна теологічна установка, тому що саме теологія та віровчення можуть вважатись серцевиною релігії. Завдяки цьому актуалізується питання про розробленість теології релігії.

Як окремий теологічний напрям, теологія релігії починає формуватись в лоні Католицької Церкви після II Ватиканського собору. Згідно з «Декларацією про ставлення церкви до нехристиянських релігій (Nostra Aetate)», Католицька Церква поставила собі за мету пошук компромісу щодо інших релігій. У зв'язку з цим набуло необхідності певне богословське обґрунтування існуючих позицій Церкви в бік тих чи інших релігій з врахуванням того, наскільки в них можливий чи наявний спасительний елемент, чи набувається спасіння лише через Христа, чи можливе об'явлення і в інший спосіб? Але така постановка питання можлива лише в межах теології. У контексті ж релігієзнавчого розгляду проблеми наведемо слова відомого релігієзнавця Рафаеля Єгуди Цви Вербловські: «Дослідник у порівняльному релігієзнавстві має приділяти даному прояву релігії таку ж кількість уваги як і всім іншим проявам» [Цви Вербловски Р.И. О сравнительном изучении религии. Наивные размышления простодушного не-философа // Религиоведение. – 2006. – № 2. – С. 153-165. С. 158]. На даному етапі розвитку теологія релігії наділена достатньо високим практичним потенціалом. Якщо ми знаємо основні тенденції у ставленні певної релігійної традиції «А» до представників релігійних традицій «В», то маємо можливість для моделювання поведінкових паттернів у комунікаціях між представниками даних релігій. Варто додати, що це набуває особливої актуальності в час, коли релігійними гаслами прикриваються в політико-економічній грі.

Відкритість певної релігії на комунікацію та зустріч з представниками іншої традиції є показником ліберальності не тільки самої релігії, а й відкритості та толерантності суспільства, в якому дана традиція є домінуючою¹. При дослідженні теології релігії тієї чи іншої релігії релігієзнавці послуговуються трьома наявними ключовими позиціями: ексклюзивізму, інклюдивізму та плюралізму. Для першої (якщо використовувати християнську термінологію) характерним є вислів «Extra ecclesiam, salus nulla», що означає: «Поза церквою нема спасіння». Якщо брати історію християнської церкви, то така позиція була характерною для Тертуліана, част-

■ Кочергін В.В. – аспірант кафедри культурології Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова.

1 Якщо в суспільстві «А» є домінуючою (або офіційною) релігія «А1» і ця релігія є відкритою до комунікації з іншими релігіями, відповідно це суспільство є більш ліберальним та відкритим, ніж суспільство «В», в якому офіційна або домінуюча релігія «В1» є крайньою ексклюзивістською та самозамкненою.

ково – для Орігена та інших Отців церкви. Прекрасним прикладом із більш сучасного богослов'я можемо назвати діалектичну теологію релігії Карла Барта [Русецький Мар'ян. Спасительні елементи в нехристиянських релігіях// Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства./ За ред. Г. Зімоня. – Львів, 2007.С. 410], а при дослідженні православ'я – о. Серафіма Роуза. Інклюзивісти визнають часткову спасительну можливість за іншими релігіями – в більшій або меншій мірі. Сюди можемо віднести Карла Ранера, з його теорією «анонімного християнства», різні теорії, що визначають можливість наявного спасительного елементу лише в дохристиянських релігіях (якщо розглядати християнське богослов'я) – Анрі де Любака, Романо Гвардіні та інших, теорії (Русецький Мар'ян. Спасительні елементи в нехристиянських релігіях// Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства./ За ред. Г. Зімоня. – Львів, 2007.), в яких, на відміну від можливості об'явлення лише в дохристиянський період, наголошується на постійній присутності спасительного елементу, який зрештою виводить людину до «істинної» релігії, наприклад, Раймонд Паніккар, Кевін МакНамара та ін. [Ледвонь Іриней. Винятковий характер християнства// Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства./ За ред. Г. Зімоня. – Львів, 2007.С. 397]. Пліуралістська теологія релігії відзначається рівнозначністю всіх релігійних традицій. Згідно з цією позицією, всі релігії є шляхами до однієї вершини, або ріками, що впадають до одного моря, розрізняючись лише своїми шляхами, маючи при цьому спільну мету. Серед представників даного напрямку можемо назвати Пола Кніттера та Джона Гіка [Там само Ледвонь Іриней. Винятковий характер християнства// Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства./ За ред. Г. Зімоня. – Львів, 2007]. Проте, як відзначає, згадуваний вже Цві Вербловські, будь-яка релігія з пліуралістичним богослов'ям релігії вважає всі релігії шляхами до однієї вершини, на котрій вже знаходиться їх релігія [Цви Вербловски Р.И. О сравнительном изучении религии. Наивные размышления простодушного не-философа // Религиоведение. – 2006. –№ 2. – С. 153-165. С.159].

Як бачимо, найбільш самозамкненими є релігії ексклюзивістського толку. Але звідси може виникнути нове питання: чи може їхня самозамкненість означати «катакомбність» у найнегативнішому сенсі – відмову від будь-яких контактів з іншими релігіями, навіть у певних соціальних контекстах, як-то боротьба з алкоголізмом, наркоманією, бідністю та іншими хворобами суспільства? Якщо ж замкненість стосується лише віровчення, а у всіх інших контекстах співпраця може мати місце, то чи можуть негативні оцінки ексклюзивізму мати місце й надалі? Ці питання залишаються відкритими. Варто зазначити лише, що віровчення становить, на нашу думку, серцевину релігії², а якщо серцевина є з яскраво вираженими ексклюзивістськими відтінками, то відповідно зовнішні прояви також будуть мати ексклюзивний характер, що, в свою чергу, може призвести до негативних та неприйнятних для пліуралістично-демократичного суспільства наслідків, зокрема таких, як релігійна ворожнеча, «інформаційні війни», заклики до фізичного знищення прихильників інших релігій. Разом з тим, теологія релігії не є «широким екуменізмом», як вважає дехто із дослідників [Michael Barnes SJ. Theology and the Dialogue of Religions. – Cambridge University Press, 2002.] . По-перше, взагалі сама ідея «широкого екуменізму» є утопічною. На нашу думку, її сміливо можна віднести до міфів, що мали місце серед певної групи теологів другої половини ХХ ст.³ По-друге, як засвідчує практика, зараз можемо вести мову лише про певні види міжрелігійної співпраці у певних галузях суспільного життя, що є наслідком розробки скоріш інклюзивістської теології релігії або про-

² Дане зауваження також є характерним щодо «авраамічних» релігій, в котрих віровчення виноситься в основу релігії, а практика займає друге місце на відміну від практично зорієнтованих релігій «чистого досвіду» (за терміном С.О. Торчинова), наприклад буддизму чи даосизму.

³ Мається на увазі поняття «релігійного екуменізму», під яким розуміється «богословський діалог із догматичних питань, спільні молитви і богослужіння, співпраця у місіонерстві, тобто спільна діяльність у сфері релігійних питань»[Кисельов О.С. Феномен екуменізму в сучасному християнстві. – К., 2009. С.27]. Дане зауваження аж ніяк не стосується нерелігійного екуменізму, тобто співпраці з певних соціальних питань.

стого усвідомлення необхідності бути відкритим до того, щоб вислухати іншого й бути готовим взяти на себе відповідальність.

Також при розгляді основних положень богослов'я релігії потрібно відзначити, що даний розділ богослов'я присутній в будь-якій релігії при наявності контакту з іншою релігією. Було б значною та недопустимою релятивізацією зводити богослов'я релігії лише до християнського дискурсу. Коли індуїст задається питанням, що він може (чи має) думати про християнина та про можливість його звільнення від перетілень, що мусульманин може думати про можливість спасіння буддиста, як іудей може оцінювати можливість спасіння для прихильника зороастризму і, зрештою, що християнин може сказати про ймовірність спасіння та одкровення в нехристиянських релігіях – в усіх цих випадках має місце богослов'я релігії.

Таким чином, завдяки усвідомленню кількості зустрічей з представниками інших релігійних традицій виходить на перше місце потреба детальної богословської розробки теології релігії як основоположного фактора, базису міжрелігійних відносин. Сумнівів не викликає і потреба в конструктивній міжрелігійній співпраці. Разом з тим актуалізується питання про роль релігієзнавства в осмисленні теології релігії. Неодноразово вже згадуваний Цві Вербловський пише, що релігієзнавець, на відміну від теолога чи просто конфесійно заангажованої людини, знаходиться поза релігійною чи конфесійною приналежністю. Це призводить до того, що він володіє точкою опори, за допомогою якої може досліджувати явища та робити прогнози з позиції, об'єктивнішої за конфесійну [Цві Вербловський Р.И. О сравнительном изучении религии. Наивные размышления простодушного не-философа // Религиоведение. – 2006. – № 2. – С. 153–165. С. 160]. Дійсно, принцип позаконфесійності чи незаангажованості залишається, незважаючи на всі протести та спроби його відкинути, наріжним каменем у релігієзнавстві. При науковому розгляді теології релігії даний принцип допомагає об'єктивно оцінити те, наскільки «теорія» в теології релігії даної традиції розходиться з «практикою»⁴. Тобто, наскільки те, про що заявляють в офіційних документах, про що кажуть церковні першоієрархи, на що вказують офіційні теологи, корелюється з тим, що є на практиці, зокрема у ставленні серед прихожан, віруючих щодо цих самих традицій. І поділ на релігію «вищу», «офіційну», «академічну», «інтелігентну» та «просту», «народну», «приходську» є некоректним. Якщо певна політика у міжрелігійних чи міжконфесійних відносинах проводиться офіційно, на рівні першоієрархів, то, відповідно, людина, яка є прихильником певної релігійної традиції, долучається до колективного, жертвуючи при цьому можливістю власного інтелектуального осмислення тих чи інших явищ.

Ще одним важливим питанням в контексті розгляду теології релігії як базису міжрелігійних відносин, є питання про істинність релігії [Бронк Анджей. Релігійний плюралізм і правдивість релігій // Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства. / За ред. Г. Зімоня. – Львів, 2007. С. 484–488]. Йдеться не про істинність релігії взагалі, а про істинність конкретної релігійної традиції. Це питання прямо пов'язане з питанням про ставлення до інших релігій чи конфесій. Знову ж таки тут має місце проблема поділу на ексклюзивізм, інклюзивізм та плюралізм. Якщо послуговуватись ексклюзивістським трактуванням, то істинною релігією є лише одна, цебто та, яку сповідують дані ексклюзивісти. Інклюзивістське витлумачення: частково істинною може бути й інша релігія; плюралістська позиція передбачає рівнозначність всіх релігійних традицій. Відповідно, у дослідника-релігієзнавця може виникнути питання: яким чином ми можемо вважати ту чи іншу релігію істинною? Та й взагалі, чи може релігієзнавець ставити питання таким чином? Відповідь на друге питання повинна бути однозначно негативною. Для наукового дослідника є неприпустимим такий підхід у зв'язку з тим, що, визнаючи певну релігію істинною,

⁴ Звичайно, розрізнити «теорію» та «практику» може і теолог, але релігієзнавець, завдяки незаангажованій позиції, може зробити це більш об'єктивно. Наприклад, якщо православний теолог (лояльний до РПЦ) буде оцінювати, наскільки корелюється офіційна позиція її з конкретними практичними діями, то він буде одразу налаштований апологетично. Якщо ж вести мову про позаконфесійного релігієзнавця, то його осмислення буде ґрунтуватись на незаангажованій позиції, без апологетики.

одразу заперечуються всі інші релігії і відпадає необхідність їх вивчення, бо ж немає сенсу вивчати завідомо хибні теорії. Стосовно ж питання про теологічну можливість визначення певних критеріїв істинності релігії, то цілком зрозуміло, що кожен представник будь-якої релігії, якщо він є дійсно віруючою людиною та заглиблений у віровчення і культ своєї релігійної організації, вважатиме істинною лише її. Відмінність може бути лише в тому, що хтось визнаватиме свою приналежність до локальної, місцевої релігійної організації, а хтось більш глобально – до цілої гілки, як то є, наприклад, католицтво, православ'я чи протестантизм у християнстві або ж махаяна, тхеравада чи дзен – у буддизмі.

Тут, безпосередньо, теологи виокремлюють декілька рівнів істинності релігії. Наприклад, православний богослов Андрій Данилов зазначає, що вивчення питання істинності релігії корелюється з вивченням питання про її достовірність. Питання про достовірність чи справжність релігії розглядається ним у контексті наявності у певної релігії достовірних чи недостовірних або ж несправжніх елементів, граничними полюсами якої є фарисейство та марновірство [Данилов А.В. Единство и многообразие религии. Аналитическое религиоведение и теология диалога. – Мн., 2004.С. 240–241]. Потрібно наголосити на тому, що дана постановка питання можлива лише в теології, позаяк для релігієзнавства, як ми вже з'ясували, питання про істинність певної релігії не входить до проблемного поля взагалі. Питання про справжність релігії також може бути під сумнівом, оскільки воно, вже своїм формулюванням, має теологічне забарвлення⁵. Релігієзнавець, який заявляє, що іслам або іудаїзм, на відміну від християнства, є релігіями несправжніми або такими, що містять велику кількість недостовірних елементів, автоматично перетворюється на теолога, і при цьому з досить яскраво вираженою ексклюзивістською позицією.

Розглядаючи теологію релігії як богословський фундамент міжрелігійних відносин, необхідно відзначити складнощі, які виникають у науковця, який приступає до осмислення предмету. Серед них можна виокремити такі, як: відсутність глибокої критичної рефлексії з боку релігієзнавства; відсутність саморефлексії у православному богослов'ї релігії; християноцентрична термінологія в теології релігії; самозамкненість релігії на собі, егоцентричність релігії. Спробуємо більш детально розглянути кожний із названих пунктів:

– Відсутність глибокої критичної рефлексії з боку релігієзнавства. Як відзначає норвезький релігієзнавець Мішель Стаусберг, посилаючись на Жана Платво, релігієзнавство, як академічна дисципліна, в Нідерландах інституалізувалось завдяки зміні теології релігії з ексклюзивістської на більш лібералізовану, тобто інклюзивістську [Religion studies: A Global View / Ed. by Gregory D. Alles. – London and New York, 2008.С. 25]. Таким чином, можемо побачити, як виділяється зв'язок між теологією релігії і позаконфесійним релігієзнавством – лібералізація теології сприяє виокремленню та інституалізації релігієзнавства, а з іншого боку, критичне осмислення теології релігії для вибудови вже згадуваних паттернів вимагає зацікавленості в даній проблематиці з боку релігієзнавців.

– З усіх християнських конфесій у православ'ї найслабше розроблена саморефлексія богослов'я релігії. Саме поняття «богослов'я релігії» у православній традиції та їх сучасному богослов'ї фактично відсутнє. Розгляд інших релігій ведеться лише з позицій апологетичного богослов'я, котре спрямоване скоріше на місіонерську, аніж на діалогічну діяльність.

– Християноцентрична термінологія теології релігії. Ця складність виникає при спробі розглядати богослов'я релігії в нехристиянських і навіть, більше того, в неавраамічних релігіях. Проблема виникає вже при спробі «прив'язати» такі терміни як «богослов'я», «одкровення», «спасіння» до буддизму, даосизму чи інших Східних релігій, в яких відсутнє поняття «Бог» в іудео-християнському розумінні.

– Самозамкненість релігії на собі. Ця перешкода пов'язана скоріше з теологіч-

⁵ Тобто, для релігієзнавства є неважливим питання про те, чи превалюють в релігії «справжні» чи «несправжні» форми, на відміну від теології, котра через наявність «несправжніх» форм намагатиметься спростувати ту чи іншу релігію як «несправжню», а відтак і «неістинну», на протигагу своїй, «справжній» та «істинній» релігії.

ним аспектом питання, аніж з релігієзнавчим. Коли релігія є закритою щодо діалогу, крайньо ексклюзивістською, то виникають складнощі при спробі побудови комунікації, пов'язаної навіть не з віроповчальною складовою, а просто з питаннями співробітництва, зокрема у соціальній сфері. Як би там не було, релігійні організації також є частинами суспільства, а тому вони мають також грати за правилами відкритого суспільства.

– Егоцентричність релігії. Це якраз та проблема, на яку вказував Цві Вербловські, ведучи мову про теологію релігії [Цви Вербловски Р.И. О сравнительном изучении религии. Наивные размышления простодушного не-философа // Религиоведение. – 2006. – № 2. – С. 153-165. С. 159]. Суть її в тому, що навіть плюралістичні релігії, ведучи мову про рівнозначність релігій як шляхів до однієї вершини, тим не менше, залишають право істинного шляху за собою.

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можемо зробити такі висновки. Практична побудова міжрелігійної комунікації базується на богословських розробках. Теологічними побудуваннями, пов'язаними із міжрелігійними комунікаціями, займається богослов'я релігії. Богослов'я релігії є молододисципліною у складі теологічних та релігіологічних наук, з необхідністю постійного критичного аналізу з боку релігієзнавства. На його основі на даний момент конфесіями та релігіями будуються системи ставлень до інших конфесій чи релігій. Суть богослов'я релігії полягає в осмисленні підходів певної релігії до інших релігій, при цьому мову можна вести не лише про богословські обумовлення, а й про більш конкретні явища, зокрема такі, як постанови та заяви першоєрархів, конкретна участь у певних подіях, направлених на зміцнення або послаблення міжрелігійної комунікації. На даний момент у вітчизняному релігієзнавстві дана тема не є достатньо глибоко розробленою. З огляду на глобалізаційні тенденції та посилення міжконфесійних і міжрелігійних контактів, дана дисципліна має високий потенціал, заради реалізації якого потребує детального осмислення і розробки з боку богословів та аналізу з боку релігієзнавців.

КУЛАГІНА Г. М. ■

ПОЛІТИЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ У КОНВЕРГЕНТНИХ ПРОЦЕСАХ ХРИСТІАНСТВА

Релігія і політика неминуче взаємодіють одна з одною. Їхні взаємовідносини завжди були предметом філософських і теологічних спекуляцій. Це уможливило деяким дослідникам говорити про політику як форму релігійної діяльності. Відтак справедливим вважається твердження, що релігійно-політична комунікація відповідає формулі: немає автономії релігії і політики, а існує поглинення релігією політики або, навпаки, політикою – релігії. Така модель передбачає своєрідну політизацію релігії.

Однак існування у релігії політичного виміру ще не означає її політизації. У даному випадку під політизацією слід розуміти визнання політичних методів діяльності головними методами здійснення релігійних заповідей. Сьогодні домінує теоретична модель релігійно-політичної комунікації з орієнтацією на значне зближення релігії та політики, а точніше – з тенденцією до політизації релігії.

Необхідність політизації релігії пояснюється тим, що здійснення релігійних заповідей можливе лише за політичної влади. Сам факт того, що релігія вбачає своє головне завдання в облаштуванні існуючого суспільства, свідчить про зміну її

■ Кулагіна Г.М. – канд. філос. наук, ст. наук. співробітник ВР ІФ НАНУ, вчений секретар Української Асоціації релігієзнавців.